BIULETYN KONSERWATORSKI
WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW W BIAŁYMSTOKU

Białystok 2026

Andrzej Borkowski
Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Maciej Karczewski
Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej

Katakumby supraskie w XX i na początku XXI w. Użytkowanie, destrukcja, badania i ochrona zabytku

Słowa kluczowe: katakumby supraskie, destrukcja i konserwacja, archeologia
Key words: Supraśl catacombs, destruction and conservation, archaeology

Katakumby Monasteru Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu należą do najcenniejszych elementów zespołu klasztornego, uznanego w 2023 r. za Pomnik Historii[1]. Wzniesione z wykorzystaniem cegły gotyckiej oraz technik charakterystycznych dla późnośredniowiecznego budownictwa ceglanego, przez kilka stuleci pełniły funkcję nekropoli mnichów i dobrodziejów monasteru. Pomimo ich wyjątkowej wartości historycznej, architektonicznej, archeologicznej i sepulkralnej dzieje tego zabytku w XX i na początku XXI w. nie doczekały się całościowego opracowania. Dotychczasowe publikacje dotyczące katakumb miały przeważnie charakter przyczynkarski. Mikołaj Dałmatow przedstawił podstawowe wiadomości o nekropoli w historyczno-statystycznym opisie monasteru, natomiast późniejsze opracowania koncentrowały się przede wszystkim na wybranych osobach pochowanych w katakumbach, ich architekturze lub wynikach poszczególnych badań archeologicznych. Brakowało natomiast opracowania łączącego analizę źródeł historycznych, dokumentacji konserwatorskiej i wyników badań archeologicznych z rekonstrukcją procesu degradacji oraz ochrony obiektu w XX i na początku XXI w.

Celem artykułu jest rekonstrukcja procesu utraty przez katakumby ich pierwotnej funkcji sepulkralnej, kolejnych etapów degradacji obiektu, prowadzonych w nim badań oraz działań podejmowanych na rzecz jego ochrony od początku XX w. do zakończenia prac zabezpieczających w latach 2024–2025. Uwzględnienie materialnych świadectw remontu i przekształceń przeprowadzonych u schyłku XIX w. jest konieczne dla wyjaśnienia stanu oraz sposobu użytkowania katakumb

na początku następnego stulecia. Podstawowe problemy badawcze dotyczą czasu zaprzestania wykorzystywania katakumb jako nekropoli, przyczyn i przebiegu ich postępującej destrukcji oraz skuteczności działań podejmowanych przez właścicieli obiektu, administrację publiczną i służby konserwatorskie. Istotne jest również pytanie, w jakim stopniu konfrontacja przekazów pisanych ze źródłami archeologicznymi pozwala zweryfikować dotychczasowe poglądy dotyczące chronologii użytkowania i przekształceń budowli.

Główna teza artykułu zakłada, że degradacja katakumb supraskich nie była następstwem jednego wydarzenia, lecz długotrwałego procesu zapoczątkowanego utratą stałej opieki po ewakuacji mnichów w 1915 r., a następnie pogłębionego przez naruszanie pochówków, niekontrolowane użytkowanie obiektu, oddziaływanie czynników naturalnych, nieskuteczność kolejnych inicjatyw konserwatorskich oraz ograniczenia wynikające ze statusu prawnego zabytku. Teza pomocnicza głosi natomiast, że wyniki badań archeologicznych podważają utrwalony w literaturze pogląd o zakończeniu użytkowania katakumb w celach sepulkralnych w pierwszej połowie XIX w. Materialne świadectwa remontu z końca tego stulecia oraz stan wypełnienia nisz wskazują, że pochówki były kontynuowane u schyłku XIX i na początku XX w., prawdopodobnie aż do ewakuacji wspólnoty monastycznej w 1915 r.

Podstawę źródłową opracowania stanowią dokumenty administracji konserwatorskiej i samorządowej, inwentaryzacje architektoniczne, sprawozdania z badań archeologicznych i antropologicznych, materiały prasowe, relacje ustne oraz wyniki prac przeprowadzonych w latach 2013 i 2024–2025. Zróżnicowany charakter tych materiałów wymagał zastosowania metody historycznej, w tym krytyki zewnętrznej i wewnętrznej źródeł, połączonej z analizą archeologiczną, architektoniczną i konserwatorską. Konfrontacja przekazów pisanych ze źródłami materialnymi umożliwia nie tylko rekonstrukcję kolejnych etapów użytkowania i destrukcji obiektu, lecz także ocenę wiarygodności wcześniejszych interpretacji jego dziejów. Ze względu na niekompletność dokumentacji część przedstawionych ustaleń ma charakter hipotetyczny. Dotyczy to przede wszystkim dokładnej daty ostatniego pochówku, skali użytkowania katakumb po remoncie z końca XIX w. oraz okoliczności niektórych ingerencji w strukturę budowli. W artykule konsekwentnie rozróżniono zatem fakty bezpośrednio potwierdzone źródłowo od wniosków pośrednich i hipotez opartych na analizie materiału archeologicznego.

Szczegółowość prezentacji dziejów supraskich katakumb w XX i na początku XXI w. zależy od dostępnych źródeł informacji. Tak nieodległej przeszłości tego zabytku powinny dotyczyć liczne źródła historyczne, pochodzące zarówno z archiwów cerkiewnych i kościelnych, jak i urzędowych, notatki prasowe oraz wciąż żywa pamięć ludzka. Rzeczywistość jest jednak inna. Przyczyniły się do tego przede wszystkim obie wojny światowe oraz zmiana realiów politycznych i społecznych, która nastąpiła w Polsce w wyniku pierwszej z tych wojen. Letnia ofensywa wojsk Cesarstwa Niemieckiego na wschodzie i jej sukcesy spowodowały, że większość mnichów prawosławnych została zmuszona do opuszczenia Ławry Supraskiej w połowie 1915 r. w ramach ewakuacji ludności z zachodnich guberni

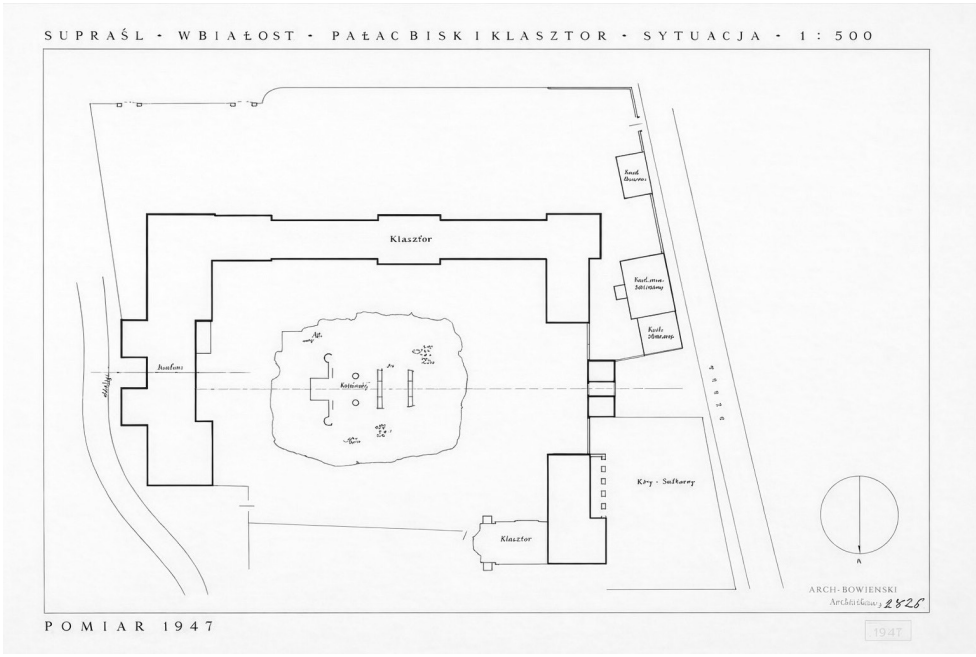

1. Szkic sytuacyjny (notatka pomiarowa) zespołu klasztornego Ławry Supraskiej z 1947 r. Źródło: Kultura Cyfrowa 2021, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytut Sztuki PAN, sygn. IS PAN RPZ0000007445 Suprasl

Site sketch (survey note) of the Supraśl Lavra monastic complex, 1947. Source: Kultura Cyfrowa 2021, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN, ref. IS PAN RPZ0000007445 Suprasl

w głąb Imperium Rosyjskiego. Najprawdopodobniej zabrali ze sobą przynajmniej część dokumentów klasztornych z XIX i początku XX w. Obecnie, jeżeli nawet zachowały się one w archiwach Federacji Rosyjskiej, to są niedostępne ze względu na uwarunkowania polityczne[2]. Zniszczeń II wojny światowej nie uniknęło międzywojenne archiwum Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego, zawierające dokumentację dotyczącą działalności konserwatora zabytków województwa białostockiego[3]. W zachowanych dokumentach z Oddziału Sztuki funkcjonującego najpierw w ramach Wydziału Administracyjnego, a następnie Wydziału Komunikacyjno-Budowlanego Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego, nie ma ani jednej informacji dotyczącej katakumb[4]. Najprawdopodobniej nie były one wówczas uznawane za zabytek. W sposób pośredni świadczy o tym brak zainteresowania katakumbami przez Józefa Jodkowskiego. W 1910 r. wizytował on klasztor po raz pierwszy, oddelegowany tam przez Moskiewskie Towarzystwo Archeologiczne w celu zinwentaryzowania ikonostasu w cerkwi pw. Zwiastowania NMP[5]. Jodkowski nie interesował się katakumbami również jako konserwator zabytków województwa białostockiego[6]. Z okresu międzywojennego nie dysponujemy żadną ujawnioną ikonografią katakumb. Ich jedyny, pobieżny opis sprzed II wojny światowej zawdzięczamy historykowi Janowi Glince, pierwszemu profesjonalnemu badaczowi dziejów Białostocczyzny, który oglądał katakumby 2 października 1938 r.[7]

2. Południowe skrzydło zespołu klasztornego Ławry Supraskiej, widok z zachodu, południowego zachodu na wschód, północny wschód. Wykonując tę fotografię w 1956 r. w ramach dokumentacji zespołu klasztornego Ławry Supraskiej, autor, nie ruszając się z miejsca, miał niepowtarzalna okazję zadokumentowania fotograficznego ówczesnego stanu zachowania katakumb.
Źródło: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, sygn. 0034, Supraśl, klasztor, album 5, negatyw 385, klatka 3, 1956

Southern wing of the Supraśl Lavra monastic complex, viewed from the west and south-west towards the east and north-east. When taking this photograph in 1956 as part of the documentation of the Supraśl Lavra monastic complex, the photographer had a unique opportunity, without changing position, to document the condition of the catacombs at that time. Source: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, ref. 0034, Supraśl, klasztor, album 5, negative 385, frame 3, 1956

Nie zostały ujawnione żadne źródła historyczne dotyczące losów katakumb w czasie II wojny światowej. Po jej zakończeniu, do lat siedemdziesiątych XX w., pozostawały one nadal poza obszarem zainteresowań służb konserwatorskich. Nie zmieniło tego pismo w sprawie konieczności zabezpieczenia katakumb skierowane w 1968 r. przez Białostockie Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku[8]. Analiza dostępnej ikonografii pokazuje wprost, że katakumb nie uwzględniano na sporządzanych na potrzeby tych służb planach zespołu klasztornego oraz jego dokumentacji fotograficznej (il. 1 i 2). Do lat siedemdziesiątych XX w. katakumby nie były zauważane również przez prasę regionalną. Nie licząc opublikowanej w 1952 r. na łamach „Gazety Białostockiej" relacji Krystyny Modrzewskiej z wyprawy po materiał dydaktyczny dla studentów ówczesnej Akademii Medycznej w Białymstoku[9], pierwsze krótkie notatki prasowe na temat tego zabytku zaczęły pojawiać się w prasie od 1973 r. za sprawą mieszkańca Supraśla Jana Garstki, korespondenta „Gazety

Białostockiej", a od 1975 r. „Gazety Współczesnej"[10]. Zbiegło się to z pierwszymi działaniami Urzędu Miasta i Gminy Supraśl oraz służb konserwatorskich, zainicjowanymi w 1974 r. przez społecznika, a zarazem przewodniczącego Towarzystwa Miłośników Supraśla – Henryka Ołdytowskiego[11]. Skutkiem tego postulatu było zlecenie Przedsiębiorstwu Państwowemu Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku przez Urząd Miasta i Gminy Supraśl wykonania inwentaryzacji architektonicznej katakumb[12]. Nie miało to jednak konsekwencji w postaci remontu kapitalnego tego zabytku, planowanego na 1975 r.[13] Dekadę później katakumby stały się obiektem badań archeologiczno-architektonicznych i antropologicznych. W archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, oprócz raportu z badań i wyników analizy antropologicznej, nie zachowała się żadna dokumentacja dotycząca zleceniodawcy i okoliczności podjęcia prac[14]. Kolejne dokumenty dotyczące supraskich katakumb, dostępne w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, pochodzą dopiero z lat 1999–2001. Dotyczą planowanych prac rewaloryzacyjnych i zabezpieczających przy zabytku oraz budowy ekumenicznej kaplicy nad katakumbami[15]. Również te działania nie doszły do skutku. W 2003 r. archeologiczne badania wykopaliskowe objęły teren cmentarza przy katakumbach. Zbadanie jego niewielkiej części bezpośrednio na zachód od budowli posłużyło do wpisu katakumb wraz z przyległym cmentarzem do rejestru zabytków archeologicznych jako stanowisko nr 4 w Supraślu[16].

Katakumby stały się obiektem zainteresowań prasy regionalnej i lokalnej od połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. Wiązało się to z podjęciem w 1997 r. przez Monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy i św. Jana Teologa starań o zwrot katakumb jako części mienia zakonnego. Publikowane wówczas artykuły na łamach „Gazety Współczesnej", „Kuriera Porannego" i „Gazety Wyborczej" w wydaniu białostockim relacjonowały spór o katakumby towarzyszący działaniom administracyjnym na szczeblu samorządowym i krajowym, przy okazji dostarczając garści informacji na temat ich ówczesnego stanu[17]. Starania supraskiego monasteru doprowadziły do uregulowania stanu prawnego katakumb i przekazania ich 28 lipca 2005 r. klasztorowi, czyniąc je na powrót integralną częścią zespołu klasztornego.

Dane historyczne a źródła archeologiczne

Ujawnione źródła historyczne nie zawierają informacji o zaprzestaniu wykorzystywania supraskich katakumb w celach sepulkralnych. W literaturze przedmiotu sugerowano, że nastąpiło to w pierwszej połowie XIX w.[18] Przeczą temu fakty archeologiczne. Badania przeprowadzone w latach 2013 i 2024–2025 doprowadziły do ujawnienia licznych materialnych świadectw gruntownego remontu, przebudowy katakumb oraz wykonania nowego wejścia w końcu XIX w. Prace te przeprowadzono z ograniczeniem kosztów, na co wskazuje użycie w nich materiałów rozbiórkowych, m.in. kamiennych i betonowych stopni schodów w wejściu południowym oraz cegieł sygnowanych znakiem „8" wykorzystanych w przemurowaniach. We wschodniej ścianie katakumb, w powiększonej niszy zlokalizowanej

3. Mosiężna plakietka z inskrypcją odkryta w 2013 r. podczas odgruzowania katakumb. Fot. M. Karczewski
Brass plaque bearing an inscription, discovered in 2013 during the removal of rubble from the catacombs. Photo by M. Karczewski

vis à vis pierwotnego wejścia do katakumb w ich zachodniej ścianie, odnaleziono mosiężną plakietkę przytwierdzoną do fragmentu deski obitej czerwonym suknem. Fragment ten był najprawdopodobniej częścią tylnej okładki ewangelii. Inskrypcja na plakietce informowała, że podarował ją archimandryta Mikołaj Dałmatow w 1885 r. (il. 3). W tej samej niszy odnaleziono również trzy żelazne antaby i całkowicie rozłożone drewno z desek trumny. Był to zatem relikt pochówku, zapewne mnicha, złożonego w katakumbach w czasach Dałmatowa lub później. Duży zakres prac murarskich związanych z naprawą, przebudową nowego wejścia do katakumb, ich wykonanie systemem gospodarczym oraz wymieniona plakietka wskazują pośrednio, że doszło do nich w czasach, gdy archimandrytą supraskiej ławry był Mikołaj Dałmatow. Z opisu historyczno-statystycznego zestawionego przez Dałmatowa wynika, że w momencie objęcia przez niego godności archimandryty zabudowania klasztorne były w bardzo złym stanie, podobnie jak finanse monasteru. Remont i rozbudowę budynków klasztornych, przy bardzo ograniczonych środkach, systemem gospodarczym przeprowadzono w latach 1882–1887. Publikacja nie wymienia jednak wszystkich wyremontowanych budynków, w tym katakumb[19]. Podczas remontu, najprawdopodobniej już na samym początku, ze znacznej części nisz zostały wyjęte znajdujące się tam szczątki ludzkie. Złożono je w czterech dużych ossuariach na narożnikach katakumb, wykopanych w płaszczu ziemnym przykrywającym sklepienie budowli. Krawędź ossuarium na południowo-wschodnim narożniku przemurowano z wykorzystaniem cegły

sygnowanej „8". Oznacza to, że bezpośrednio po remoncie duża część nisz musiała być pusta. Natomiast podczas badań archeologicznych, przeprowadzonych w latach 2024–2025, wszystkie nisze, oprócz jednej, zawierały zdekompletowane ludzkie szkielety[20]. Wynika z tego, że od momentu remontu w katakumbach dokonano około 60 nowych pochówków. W kontekście opróżniania nisz podczas remontu należy zwrócić uwagę na to, że w katakumbach poszczególne nisze mogły być oznakowane w sposób umożliwiający identyfikację pochowanych lub że w klasztorze znajdowała się dokumentacja dająca taką możliwość. Wskazuje na to wzmianka w opisie historyczno-statystycznym zestawionym przez Dałmatowa. Zawiera ona informację o lokalizacji niszy grobowej ze szczątkami Matwieja Ioanowicza z Toropca, pochowanego tam jeszcze w XVI w.: „leży w pieczarach po prawej stronie od południa"[21]. Użycie w tekście publikacji czasu teraźniejszego stwarza podstawę do stwierdzenia, że szczątki te nie zostały usunięte z niszy grzebalnej w czasie remontu. Zatem w ostatnich dekadach XIX w. oraz na początku XX w., być może aż do pierwszej połowy sierpnia 1915 r., katakumby supraskie były funkcjonującą nekropolą klasztoru[22]. Opuszczenie go przez mnichów podczas ewakuacji ludności cywilnej w głąb Cesarstwa Rosyjskiego wyznaczyło moment ostatecznego zaprzestania użytkowania katakumb jako miejsca pochówku. Od tego momentu rozpoczął się okres trwania bez opieki oraz powolnej destrukcji budowli.

Jan Glinka w notatce sporządzonej jesienią 1938 r. zawarł informacje: o położeniu katakumb: „grobowiec […] położony w obecnym ogrodzie dworskim", ich konstrukcji: „sklepiony z cegły, nakryty ziemią […]. Wewnątrz podłużnego grobowca są nisze (około 100) po 3 jeden nad drugim, warstwami" oraz stanie zachowania: „W każdej niszy zmarły. Część znaczna nisz otwarta i splądrowana". Notatka zawiera również stwierdzenie niepoparte źródłowo – do splądrowania nisz miało dojść podczas wojny światowej w 1915 r. Autor dostrzegł też ślady przebudowy katakumb: „Znać, że budowla została dobudowana i podłużona, zapewne w 18 w. (?)". Na katakumbach stał wówczas krzyż opisany jako:

> krzyż bez poprzeczki prawosławnej. Na krzyżu z obu stron wycięte napisy:
>
> 1) Тѣхъ изъ насъ, которые были въ / отпаденіи отъ истинной св. Твоей / православной вѣры и церкви, прости / имъ этотъ ихъ грѣхъ. Аминь. (Tych spośród nas, którzy byli w odstępstwie od prawdziwej świętej Twojej prawosławnej wiary i Cerkwi, przebacz im ten ich grzech. Amen).
>
> 2) Господи, упокой души усопших / рабовъ Твоихъ въ сей –- (Лавру / сюд[а?] неслужбу [?]). (Panie, daj odpoczynek duszom zmarłych sług Twoich w tej – Ławrze [fragment nieczytelny]) (il. 4)[23].

Z treści przytoczonej notatki wynika, że do schyłku okresu międzywojennego bryła katakumb przetrwała nienaruszona, w stanie z naprawy i przebudowy z lat osiemdziesiątych XIX w. Glinka najpewniej oglądał ich wnętrze, skoro zanotował informacje o układzie i liczbie nisz grzebalnych oraz o otwarciu

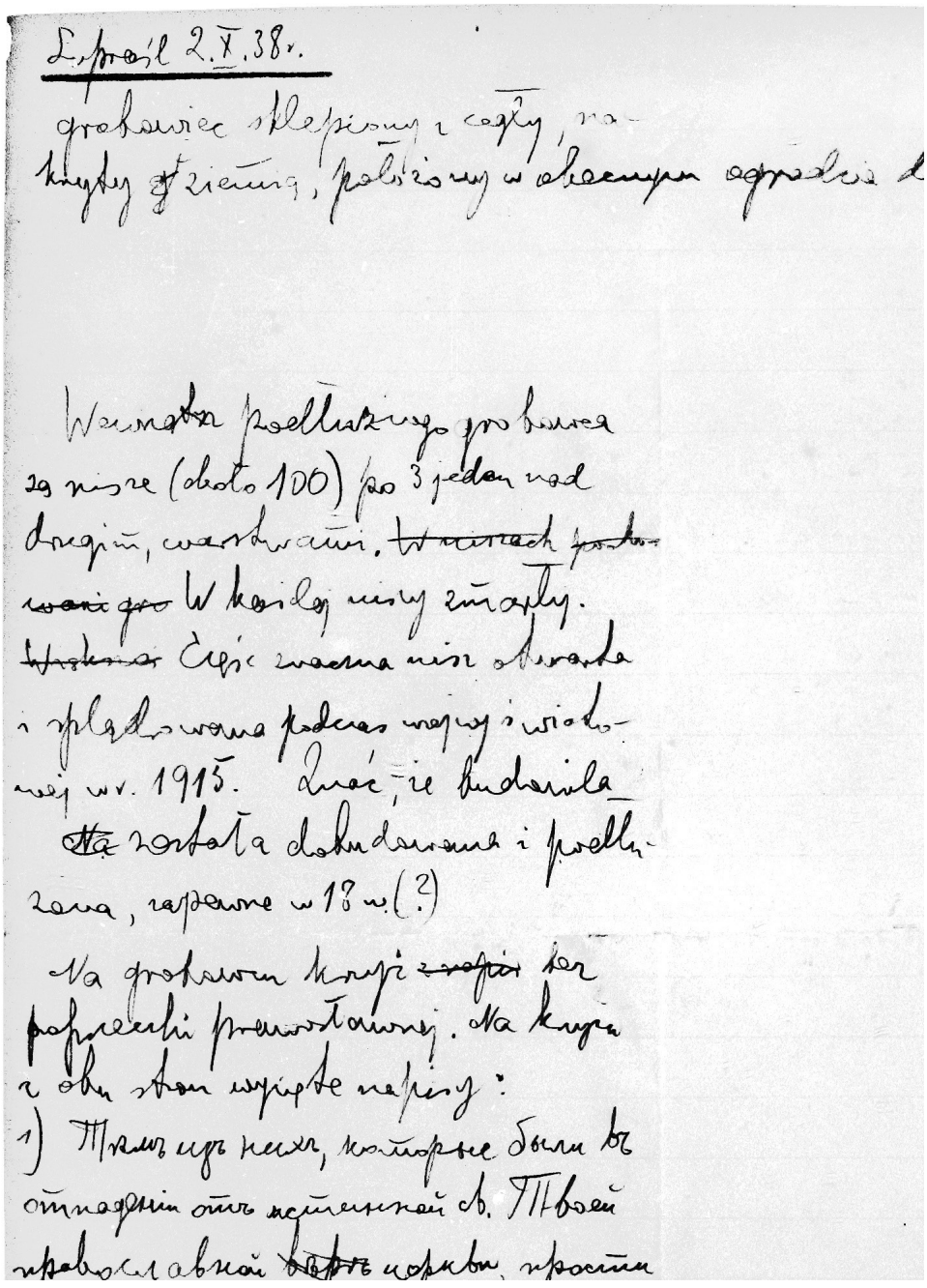

4. Notatka Jana Glinki z 1938 r. z opisem supraskich katakumb.
Źródło: Archiwum NID, Teki Glinki, teka 272, karta 21
Jan Glinka's 1938 note describing the Supraśl catacombs.
Source: Archiwum NID, Teki Glinki, file 272, fol. 21

i splądrowaniu części z nich. Nie musiało to jednak nastąpić dokładnie w 1915 r. lub w kolejnych latach I wojny światowej. Nie można wykluczyć, że do dalszego naruszania pochówków dochodziło także w okresie międzywojennym. Autor notatki dostrzegł także dobudówkę przedsionka nowego wejścia w ścianie południowej. Domyślał się, że do rozbudowy katakumb mogło dojść w XVIII w.

Katakumby pozostawały bez opieki przez cały okres międzywojenny, w czasie II wojny światowej i w kolejnych dekadach po jej zakończeniu. Dostęp do ich wnętrza mógł mieć wówczas każdy, co pośrednio potwierdza odkrycie szkieletu niemowlęcia (*infans* I) w jednej z dolnych nisz w północnej części zachodniej ściany katakumb. Zwłoki niemowlęcia zostały złożone bezpośrednio przy wlocie niszy, w jej wnętrzu, między krawędzią niszy a szczątkami pochowanej w niej dorosłej osoby. Nietypowe położenie szczątków może wskazywać na wtórne lub nieformalne złożenie zwłok, dokonane już po utracie przez katakumby stałej opieki. Okoliczności tego zdarzenia pozostają jednak niemożliwe do ustalenia. Natomiast w głębi dolnej niszy w ścianie wschodniej przy północno-wschodnim narożniku katakumb, obok szczątków ludzkich natrafiono na szkielet średniej wielkości psa oraz najprawdopodobniej jego odchody. Zwierzę to przed śmiercią przebywało zatem jakiś czas w tej niszy.

Epizodem profanacji katakumb, poświadczonym przez publikację prasową na łamach „Gazety Białostockiej", była wycieczka pracowników Akademii Medycznej w Białymstoku zorganizowana w 1952 r. do podmiejskiego Supraśla. Chodziło o pozyskanie kości ludzkich na potrzeby nauczania anatomii. Działalność ta miała bardzo szeroki zakres. Kości pochodzące z różnych cmentarzy historycznych obecnego woj. podlaskiego „zdobywano na masową skalę". W Supraślu ich źródłem stały się katakumby. Zabrano z nich „kilkadziesiąt czaszek i wiele kości"[24]. Ze względu na sposób składania zwłok w katakumbach – głową na zachód – można mieć niemal zupełną pewność, że czaszki pochodziły z nisz we wschodniej ścianie katakumb. Autorka nie określiła wprawdzie konkretnej liczby pozyskanych w ten sposób czaszek, ale było ich kilkadziesiąt, czyli przynajmniej ponad dwadzieścia. Oznacza to, że co najmniej trzecia część pochówków w niszach wschodniej ściany katakumb została wówczas pozbawiona czaszek. Z nisz tych bez większych przeszkód, ewentualnie po zburzeniu murku zamykającego ich wlot, można też było wyjąć kości korpusu i kończyn górnych. Do kości pasa biodrowego i kończyn dolnych łatwiejszy dostęp dawały nisze w ścianie zachodniej. Przywoływany artykuł prasowy daje też zwięzły opis ówczesnego stanu zachowania katakumb. Autorka, dr Krystyna Modrzewska, określiła je jako „zapomniane i rozwalone"[25].

Od 1955 do 1995/1996 r. w części budynków klasztornych funkcjonowało Technikum Mechanizacji Rolnictwa. Boisko szkolne było położone po przeciwległej stronie obecnej ul. Klasztornej, w miejscu dawnych ogrodów. Na terenie tego boiska znajdowały się również katakumby. O ich odwiedzaniu przez młodzież szkolną świadczyły spodenki gimnastyczne odnalezione w jednej z nisz. Znaleziska licznych butelek po napojach alkoholowych świadczą o niekontrolowanym wykorzystywaniu wnętrza katakumb. Stłuczka butelek po wódce, winie i piwie znajdowała się w niemal każdej niszy. Były to butelki, w których

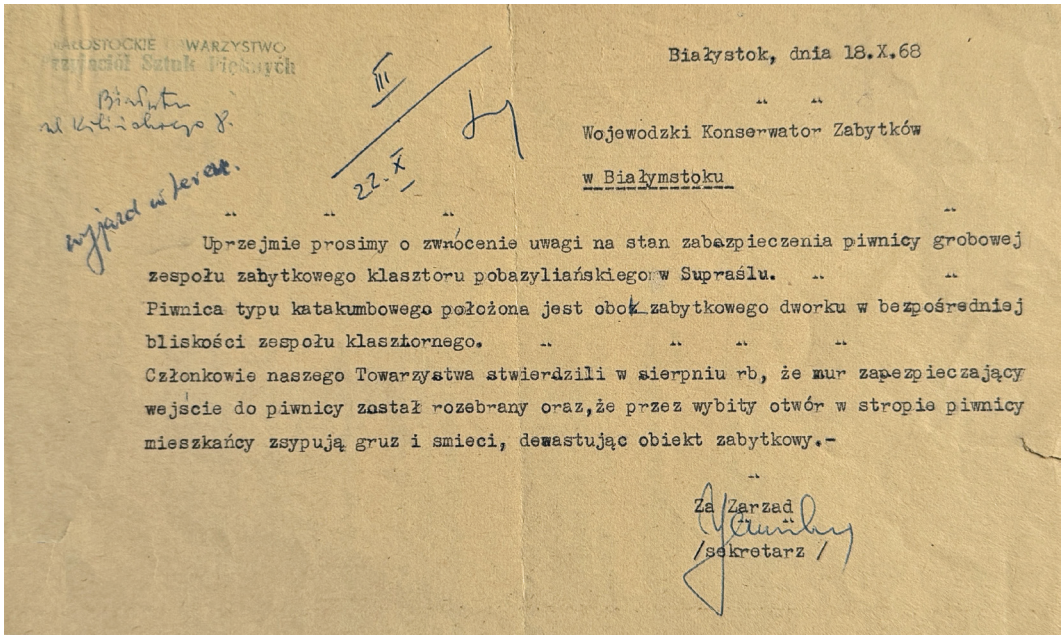

Białystok, dnia 18.X.68

Wojewodzki Konserwator Zabytków

w Białymstoku

Uprzejmie prosimy o zwrócenie uwagi na stan zabezpieczenia piwnicy grobowej zespołu zabytkowego klasztoru pobazyliańskiego w Supraślu.

Piwnica typu katakumbowego położona jest obok zabytkowego dworku w bezpośredniej bliskości zespołu klasztornego.

Członkowie naszego Towarzystwa stwierdzili w sierpniu rb, że mur zapezpieczający wejscie do piwnicy został rozebrany oraz,że przez wybity otwór w stropie piwnicy mieszkańcy zsypują gruz i smieci, dewastując obiekt zabytkowy.-

Za Zarzad

/sekretarz/

5. Pismo Białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku z dn. 18.10.1968 r. w sprawie zabezpieczenia katakumb. Źródło: APWKZ, segregator: *Supraśl-Katakumby C-6*, karty niepaginowane

Letter from the Białostockie Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych to the Wojewódzki Konserwator Zabytków w Białymstoku, dated 18 October 1968, concerning measures to protect the catacombs. Source: APWKZ, file: *Supraśl-Katakumby C-6*, unpaginated

sprzedawano alkohol od przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych po lata dziewięćdziesiąte XX w.

Informację o stanie budowli katakumb w sierpniu 1968 r. zawiera wzmiankowane wyżej krótkie pismo Białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych. Zarząd stowarzyszenia informuje w nim, że „mur zabezpieczający wejście do piwnicy został rozebrany oraz, że przez wybity otwór w stropie piwnicy mieszkańcy zsypują gruz i śmieci, dewastując obiekt zabytkowy" (il. 5)[26]. Opis ten uzupełniają dwa krótkie teksty Garstki w „Gazecie Białostockiej" z kwietnia i sierpnia 1973 r. Wynika z nich, że zabytek był pozbawiony opieki, przypomina ruinę wypełnioną gruzem i zarośniętą chwastami. Otwór w sklepieniu był częściowo przesłonięty przez bujną roślinność[27].

Szczegółowe informacje o stanie zachowania katakumb w połowie lat siedemdziesiątych XX w. zawdzięczamy wspomnianej wcześniej interwencji przewodniczącego Towarzystwa Miłośników Supraśla. Opracowana wówczas, w 1974 r., przez PP PKZ inwentaryzacja architektoniczna i sporządzona pomiędzy 1975 a 1977 r. opinia o ich stanie technicznym przedstawiała zabytek wciąż trwający w stanie kubaturowym[28]. Z inwentaryzacji architektonicznej wynika, że otwór w sklepieniu katakumb ze wschodu na zachód miał średnicę ok. 250 cm. Znajdował się on w zachodniej części sklepienia, bezpośrednio na północ od zamurowanego

wejścia w ścianie zachodniej, na wysokości dwóch kolejnych słupów nisz w kierunku północnym od tego wejścia. Hałda ziemi i gruzu wypełniała całą środkową część katakumb, na wysokości otworu sklepienia sięgając powyżej górnego rzędu nisz. Północna i południowa część wnętrza była zasypana tą samą warstwą mniej więcej do połowy wysokości dolnego rzędu nisz, przy czym część południową wypełniały również piasek i humus namywane przez otwór drzwiowy w ścianie południowej. W licach części nisz w obu ścianach widoczne były już ubytki cegieł. Niektóre nisze miały wciąż częściowo zachowane murki zamykające ich wloty. Ogólny stan obiektu określono jako zły, z częściowo zawalonym sklepieniem. Część opisowa inwentaryzacji zawiera również informację, że ze względu na możliwość dalszej destrukcji sklepienia prace pomiarowe przeprowadzono w kaskach ochronnych[29]. Według opinii o stanie technicznym katakumb z 1977 r. znajdowały się one wówczas w stanie zagrażającym zawaleniem. Częściowo zawalone sklepienie wymagało przebudowy na ok. 30% powierzchni, a w pozostałej części – generalnego remontu. Cegła w konstrukcji ścian i sklepienia była zawilgocona i częściowo rozłożona. Zaprawa wapienna spajająca cegły uległa zmurszeniu, szczególnie w dolnych partiach murów ścian. Sklepienia około 20% nisz grzebalnych były zawalone. Wejście w ścianie południowej zabezpieczono poprzez prowizoryczne zamurowanie[30].

We wrześniu i październiku 1984 r. katakumby stały się ponownie obiektem badań, stanowiących wstęp do ich zabezpieczenia i rekonstrukcji. Tym razem były to badania archeologiczno-architektoniczno-antropologiczne przeprowadzone przez Zakład Badań Archeologicznych SSP „Universitas" z Warszawy. Kierowali nimi archeolodzy Zdzisław Skrok i Tomasz Wilde. Analizy antropologiczne czaszek ludzkich znalezionych wśród gruzu na korytarzu katakumb poza niszami przeprowadził Karol Piasecki[31]. Prace archeologiczne polegały na odgruzowaniu i oczyszczeniu korytarza katakumb do poziomu posadzki. Usunięcie gruzu, ziemi i śmieci wymagało dużego nakładu pracy i precyzyjnej logistyki ze względu na pogorszony w stosunku do 1974 r. stan zabytku oraz niewielką przestrzeń na zewnątrz katakumb do składowania wydobytych nawarstwień. Hałdy były zlokalizowane po stronie zachodniej budowli wokół pni rosnących tam wówczas drzew. Sklepienie katakumb było wówczas zawalone w ok. 50%[32]. Niestabilną, południową i środkową część stropu katakumb podparto drewnianymi stemplami, a znajdujący się w nim otwór prowizorycznie przykryto papą. O konieczności natychmiastowego podjęcia prac zabezpieczających i rekonstrukcyjnych poinformowano zleceniodawcę badań i właściciela zabytku[33]. W czasie oczyszczania korytarza we wnętrzu katakumb z zalegającego tam gruzu i ziemi wydobywano liczne kości ludzkie. Ogląd zawartości nisz grzebalnych wykazał, że nie zachował się w nich ani jeden szkielet w układzie anatomicznym. Był to skutek plądrowania katakumb przez cały okres po II wojnie światowej[34]. W sprawozdaniu z prac archeologiczno-inwentaryzatorskich Skrok i Wilde zawarli też kilka wniosków sformułowanych na podstawie obserwacji odsłoniętych reliktów katakumb. Nawiązując do miejscowej legendy, wskazali na istnienie zagruzowanego, podziemnego chodnika łączącego katakumby z klasztorem. Widoczny w południowej części korytarza brak bruku kamiennego zinterpretowali jako dowód na dwufazowość budowy obiektu.

Wykonany w strefie poza brukiem wykop sondażowy wykazał, że do głębokości ok. 50 cm zalega tam warstwa tłucznia ceglanego przemieszanego z żółtym piaskiem, a niżej glina[35]. I właśnie ta część sprawozdania stała się najbardziej znaną i cytowaną w literaturze przedmiotu[36]. Była też podstawą wytycznych konserwatorskich w sprawie zabezpieczenia katakumb[37]. Prowizorycznie zabezpieczone katakumby nie doczekały się prac naprawczych, a południowa i środkowa część ich sklepienia runęła w 1985 lub 1986 r.[38] Dopiero po tym nad budowlą wzniesiono tymczasowe zadaszenie z desek i papy, które przetrwało około dekady, po czym się zawaliło[39]. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. wnętrze katakumb oraz ich bezpośrednie otoczenie służyły nadal jako nielegalne składowisko śmieci. Część z nich była zakopywana na południowym i zachodnim obrzeżu zabytku, co potwierdziły wyniki badań wykopaliskowych z 2025 r.

W kolejnych latach, po zawaleniu się tymczasowego zadaszenia, murowane relikty katakumb, pozbawione jakiegokolwiek zabezpieczenia, ulegały dalszej destrukcji. W czerwcu 2000 r. prace porządkowe podjęli tu harcerze, wprawdzie z zgodą burmistrza Miasta i Gminy Supraśl, ale bez pozwolenia służb konserwatorskich. Przerwano je już pierwszego dnia po niespełna dwóch godzinach[40]. Przeprowadzona trzy dni później przez służby konserwatorskie wizja lokalna wykazała, że „naruszona została substancja obiektu, co ma negatywny wpływ na jego stan zachowania"[41]. Dokumentacja konserwatorska nie zawiera opisu ani fotografii ukazującej to naruszenie. Biorąc pod uwagę czas działań harcerzy, należy przyjąć, że było ono niewielkie, a rygorystyczne pismo służyło przede wszystkim zabezpieczeniu zabytku przed tego typu sytuacjami w przyszłości.

Dokonany w 2003 r. wpis katakumb do rejestru zabytków archeologicznych posłużył objęciu tego ich ochroną prawną na mocy wprowadzonej w tym samym roku nowej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami[42]. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że katakumby znajdowały się od 1989 r. w wojewódzkiej ewidencji zabytków nieruchomych[43]. W 2000 r. Wojewódzki Konserwator Zabytków w Białymstoku w piśmie skierowanym do zastępcy dyrektora Departamentu Wyznań Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji określił działkę z katakumbami jako: „teren cmentarny w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych"[44]. Zbiór dokumentów związany z wpisem katakumb do rejestru zabytków archeologicznych nie uwzględniał też podstawowej dokumentacji zabytku opracowanej przez Pracownie Konserwacji zabytków w 1974 i 1977 r.[45] Nieprzewidzianą konsekwencją tej decyzji było uniemożliwienie właścicielowi katakumb aplikowania o środki Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które pozwoliłyby zatrzymać proces degradacji zabytku, gdyż środki takie były i są dostępne jedynie w przypadku zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

W 2013 r. z inicjatywy Monasteru Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy i św. Jana Teologa w Supraślu zostało przeprowadzone kolejne odgruzowanie wnętrza katakumb. Prace realizowane pod nadzorem archeologicznym umożliwiły m.in. weryfikację hipotezy o dwóch fazach budowy tego obiektu. Wzdłuż południowej ściany odsłonięto wówczas kontynuację kamiennego bruku korytarza. Zatem przerwa w tym bruku nie dowodziła odmiennej konstrukcji jego

6. Ruiny katakumb, 2003 r., widok z S na N. Fot. M. Karczewski
Ruins of the catacombs in 2003, view from south to north. Photo by M. Karczewski

nawierzchni, tylko faktu wydobycia części kamieni przed 1984 r. Natomiast warstwa żółtego piasku i tłuczonej cegły była drenażem odwadniającym wnętrze katakumb[46]. Już w następnym roku, również staraniem monasteru i przy dużym wsparciu społecznym, odgruzowany zabytek został osłonięty tymczasowym zadaszeniem. Jego trwała konstrukcja osłania go do dzisiaj. W ciągu ponad dekady klasztor starał się pozyskać środki z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego na zabezpieczenie katakumb w formie trwałej ruiny. Na przeszkodzie stał i nadal stoi ich status jako zabytku archeologicznego. Starania o zmianę lub rozszerzenie wpisu katakumb do rejestru zabytków woj. podlaskiego również jako zabytku nieruchomego nie przyniosły dotąd oczekiwanych skutków. Jednak uzyskanie przez zespół klasztorny statusu pomnika historii stworzyło szansę na pozyskanie w 2024 r. środków z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków. Dzięki nim, w latach 2024–2025 udało się zabezpieczyć relikty katakumb w formie trwałej ruiny. Ze względu na stan zabytku był to ostatni moment na te działania. Udało się je zrealizować dokładnie pięćdziesiąt lat po tym, jak służby ochrony zabytków dostrzegły ten problem.

Dzieje katakumb supraskich w XX i na początku XXI w. ukazują proces stopniowej przemiany czynnej nekropoli klasztornej w pozbawioną opieki ruinę, a następnie w świadomie zabezpieczony relikt historycznej budowli.

Zgromadzony materiał nie pozwala ustalić dokładnej daty ostatniego pochówku, jednak wyniki badań archeologicznych podważają pogląd o definitywnym zaprzestaniu użytkowania katakumb w pierwszej połowie XIX w. Remont przeprowadzony najprawdopodobniej w latach osiemdziesiątych XIX w., przekształcenie wejścia oraz stan wypełnienia nisz wskazują, że funkcja sepulkralna była kontynuowana u schyłku XIX i na początku XX w. Za najbardziej prawdopodobną cezurę końcową regularnego użytkowania nekropoli należy uznać ewakuację mnichów supraskich w 1915 r. Późniejsza destrukcja katakumb nie była skutkiem jednego wydarzenia. Złożyły się na nią utrata stałej opieki, naruszanie pochówków, pozyskiwanie szczątków ludzkich, niekontrolowane użytkowanie wnętrza, składowanie odpadów, oddziaływanie wilgoci oraz brak realizacji kolejnych projektów konserwatorskich. Dokumentacja z lat 1974, 1977 i 1984 dowodzi, że zagrożenia były rozpoznawane przez służby konserwatorskie, lecz podejmowane działania miały przede wszystkim charakter doraźny. Ważnym etapem było uregulowanie stanu własnościowego i przekazanie katakumb monasterowi w 2005 r. Następnie odgruzowanie obiektu w 2013 r., wykonanie zadaszenia oraz badania i prace zabezpieczające z lat 2024–2025 umożliwiły zahamowanie procesu degradacji. Zabezpieczenie katakumb w formie trwałej ruiny zamknęło trwający pół wieku okres nieskutecznych prób ratowania zabytku, nie kończy jednak badań nad jego historią. Dalszych analiz wymagają zwłaszcza chronologia przekształceń architektonicznych, datowanie pochówków, charakter ossuariów oraz dokładne rozpoznanie materiału antropologicznego.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie

Teki Glinki.

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Urząd Powiatowy w Białymstoku, Ogólny nadzór nad zachowaniem i użytkowaniem zabytków 1974, sygn. 573.

Urząd Wojewódzki Białostocki, sygn. 4/47/0/4.

Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Supraśla

Bończak-Kucharczyk E., Katakumby, Supraśl, ul. Czyliczańska. Projekt techniczny ukształtowania terenu z kosztorysem, Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, nr zlec 27/B/75, mps, 1977.

Bończak-Kucharczyk E., Katakumby, Supraśl, ul. Czyliczańska. Projekt techniczny zieleni z kosztorysem, Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, nr zlec. 27/B/75, mps, 1977.

Król Ż., Katakumby, Supraśl. Opinia o stanie technicznym. Projekt koncepcji zabezpieczenia katakumb, PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Kierownictwo Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, mps.

Małofiejew I., Katakumby, Supraśl Inwentaryzacja architektoniczna, Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, nr zlec 121/B/74, mps.

Archiwum Wojciecha Załęskiego w zbiorach Collegium Suprasliense
segregatory: Katakumby oraz Archeologia.

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku
Karczewski M., Supraśl st. 4, gm. loco, woj. podlaskie. Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z badaniami architektonicznymi w kryptach grzebalnych – katakumbach oraz terenie przyległym do katakumb (22.08–31.10.2013), mps.
Supraśl-Katakumby C-6.
Wydział Rejestru i Dokumentacji, RD.S134.1.58 A, teczki zbiorcze na dokumentację poszczególnych zabytków, Zespół Klasztorny Bazylianów, Supraśl, t. 3, 1999–2004.

Mironowicz A., *Subotnik ili Pominnik Monasteru Supraskiego*, Białystok 2015.

Ołdytowski H., *Pamiętnik*, Supraśl 2009.

Ratkevich N., *Летопись Супрасльской лавры, археографический сборник документов по истории юго-западной России*, t. 9, Wilno.

Akty prawne

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003 nr 162, poz. 1568.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 stycznia 2023 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Supraśl – klasztor Męski Zwiastowania Najświętszej Marii Panny", Dz.U. z 2023, poz. 224.

Opracowania

Dalmatov N., *Супрасльский Благовещенский монастырь. Историко-статистическое описание. Николай, архимандрит (Далматов)*, Sankt-Peterburg 1892.

Dobrowolski R., *Katakumby*, [w:] *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004.

Dobrowolski R., *Opat supraski biskup Leon Ludwik Jaworowski*, Supraśl 2003.

Garstka J., *Cenne zabytki bez opieki. Alarm z Supraśla*, „Gazeta Współczesna", 15.04.1975, nr 86(7589).

Kietliński M., *Jan Glinka, Pierwszy historyk Białegostoku w 120-tą rocznicę urodzin*, Białystok 2010.

Maroszek J., *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013.

Mironowicz A., *Mateusz Iwanowicz Dziesiąty – pisarz, kopista, teolog*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2026, t. 126.

Modrzewska K., *Z badań przeszłości Białostocczyzny*, „Gazeta Białostocka", 7–8.06.1952, R. 2, nr 136 (238).

Poskrobko J., *Ochrona zabytków architektury w województwie białostockim w okresie międzywojennym*, „Ochrona Zabytków" 1989, t. 42/1(164).

Śnieżko A., *Wydobył z ziemi gród, o którym nikt nie wiedział. Wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, Białystok 2000.

Temčin S., *Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого княжества Литовского*, [w:] *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*, red. U. Pawluczuk, Białystok 2010.

Wróbel M., *Archiwalia do badań nad dziejami klasztoru supraskiego w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku*, [w:] *Dzieje Opactwa Supraskiego*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Rzym–Lublin–Mińsk 2015.

Przypisy

1 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 stycznia 2023 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Supraśl – klasztor Męski Zwiastowania Najświętszej Marii Panny", Dz.U. z 2023, poz. 224, §2.

2 Niewielka część archiwum klasztornego, pozostawiona w Supraślu w 1915 r., znajduje się obecnie w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku. Są to księgi rachunkowe i inwentarz klasztoru z okresu unickiego oraz analogiczne dokumenty finansowe, w tym kontynuacja założonej wcześniej księgi rachunkowej, a także dwa inwentarze klasztoru z czasów po kasacie unii i księga zebrań rady bractwa ku czci Zwiastowania Matki Bożej. Zachowane archiwalia, stanowiące niewielki fragment obszernego zbioru, liczącego co najmniej 442 jednostki archiwalne, pochodzą z okresu od 2. poł. XVIII do początków XX w. (M. Wróbel, *Archiwalia do badań nad dziejami klasztoru supraskiego w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku*, [w:] *Dzieje Opactwa Supraskiego*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Rzym–Lublin–Mińsk 2015, s. 411–424). Zasób ten autorka prezentującej go publikacji określiła jako „w istocie zbiór dość przypadkowy", wskazując jednocześnie, że najważniejsze materiały archiwalne z pewnością musiały zostać wywiezione przez prawosławnych mnichów (tamże, s. 424).

3 Na temat niekompletności tych archiwów i realiów działalności konserwatorskiej w międzywojennym woj. białostockim – por. J. Poskrobko, *Ochrona zabytków architektury w województwie białostockim w okresie międzywojennym*, „Ochrona Zabytków" 1989, t. 42/1(164), s. 13, 21–24, 26–27.

4 Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Białostocki, sygn. 4/47/0/4. Znajdują się tam natomiast nieliczne informacje dotyczące zespołu klasztornego opisanego jako „klasztor pobazyliański barokowy" – APB, sygn. 4/47/0/4/148, k. 7. Określenie użyte w tym dokumencie ilustrują politykę historyczną II RP w latach trzydziestych XX w. w stosunku do wielokulturowego dziedzictwa Polski Wschodniej. Polityka ta była efektem doświadczeń wynikających ze 123 lat zaborów oraz wojny polsko-bolszewickiej.

5 A. Śnieżko, *Wydobył z ziemi gród, o którym nikt nie wiedział. Wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, Białystok 2000, s. 29–30.

6 Funkcję tę sprawował w latach 1920–1921 jako konserwator pomocniczy przy konserwatorze ks. Piotrze Śledziewskim, a w 1922 r. po reorganizacji służb konserwatorskich jako samodzielny konserwator zabytków na woj. białostockie. Niestety tylko przez rok, do kolejnej reorganizacji, która doprowadziła do likwidacji stanowiska samodzielnego konserwatora zabytków na woj. białostockie. Jeszcze do 1 kwietnia 1923 r. wspierał działania nowego konserwatora województw wschodnich Zygmunta Rokowskiego, por. J. Poskrobko, *Ochrona zabytków…*, s. 21, 24, 26.

7 M. Kietliński, *Jan Glinka, Pierwszy historyk Białegostoku w 120-tą rocznicę urodzin*, Białystok 2010, s. 3.

8 Pismo Białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku z dn. 18.10.1968 r., Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (dalej: AWUOZ) w Białymstoku, segregator: Supraśl-Katakumby C-6, karty niepaginowane.

9 K. Modrzewska, *Z badań przeszłości Białostocczyzny*, „Gazeta Białostocka", 7–8.06.1952, R. 2, nr 136 (238), s. 3.

10 J. Garstka, *Cenne zabytki bez opieki. Alarm z Supraśla*, „Gazeta Współczesna", 15.04.1975, nr 86(7589), s. 3. Kopie tekstów J. Garstki z „Gazety Białostockiej z 1973 r. zawiera archiwum Wojciecha Załęskiego w zbiorach Collegium Suprasliense, segregator: Katakumby, karty niepaginowane.

11 Pismo z dn. 1.02.1974 r. skierowane przez Wydział Oświaty i Wychowania oraz Kultury Urzędu Powiatowego w Białymstoku do Henryka Ołdytowskiego, Przewodniczącego Towarzystwa

Miłośników Supraśla, APB, Urząd Powiatowy w Białymstoku, Ogólny nadzór nad zachowaniem i użytkowaniem zabytków 1974, sygn. 573, k. 4.

12 Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Supraśla (dalej: ATPS), I. Małofiejew, Katakumby, Supraśl. Inwentaryzacja architektoniczna, Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, nr zlec. 121/B/74, mps. Oryginał dokumentacji został przekazany towarzystwu z Urzędu Miasta i Gminy Supraśl za pośrednictwem Jana Bacha, sekretarza Towarzystwa Przyjaciół Supraśla (dalej: TPS). Świadczy o tym adnotacja na okładce dokumentacji: „przekazać ob. J. Boch [tak w oryginale]". Na temat członków zarządu TPS – por. H. Ołdytowski, *Pamiętnik*, Supraśl 2009, s. 94. Finansowanie prac dokumentacyjnych katakumb przez Urząd Miasta i Gminy Supraśl było działaniem niewynikającym z obowiązków właściciela zabytku, gdyż zabytek ten, wraz z częścią przyległego cmentarza, był do 1995/1996 r. częścią boiska szkolnego Technikum Mechanizacji Rolnictwa w Supraślu.

13 APB, sygn. 573, k. 4, 6.

14 Z. Skrok, T. Wilde, „Sprawozdanie z prac archeologiczno-inwentaryzatorskich krypt grzebalnych klasztoru pobazyliańskiego w Supraślu"; K. Piasecki, „Analiza antropologiczna czaszek ludzkich pochodzących z krypty poklasztornej w Supraślu", mps-y, Archiwum WUOZ w Białymstoku, segregator Supraśl-Katakumby C-6, teczka: Supraśl katakumba pobazyliańska, badania archeologiczno-architektoniczne – 1984. Prace te zlecił i sfinansował Wojewódzki Konserwator Zabytków w Białymstoku – por. Pismo z dn. 27.11.2000 r. Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do Zastępcy Dyrektora Departamentu Wyznań Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, teczka: Wydział Rejestru i Dokumentacji, RD.S134.1.58 A, teczki zbiorcze na dokumentację poszczególnych zabytków, Zespół Klasztorny Bazylianów, Supraśl, t. 3, 1999–2004, karty niepaginowane.

15 AWUOZ w Białymstoku, Wydział Rejestru i Dokumentacji, RD.S134.1.58 A, …, t. 3, 1999–2004, karty niepaginowane, segregator Supraśl–Katakumby C-6, sygn. ZN-4040–14-D.S/2001 z dn. 14.05.2001, karty niepaginowane.

16 AWUOZ w Białymstoku, segregator Supraśl-Katakumby C-6, Decyzja z dn. 28.11.2003 r. w sprawie wpisania zabytku do rejestru zabytków archeologicznych, sygn. RZ-444–2/JM/2003, nr rejestru zabytków C-6, karty niepaginowane.

17 Zbiory wycinków z prasy regionalnej z lat dziewięćdziesiątych XX w. i pierwszej dekady XXI w. zawierają: AWUOZ w Białymstoku, segregator: Supraśl-Katakumby C-6, karty niepaginowane i w archiwum Wojciecha Załęskiego w zbiorach Collegium Suprasliense, segregatory: *Katakumby* oraz *Archeologia*, karty niepaginowane.

18 N. Dalmatov, *Супрасльский Благовещенский монастырь. Историко-статистическое описание. Николай, архимандрит (Далматов)*, Sankt-Peterburg 1892, s. 3. Dałmatow nie wskazał źródła, na podstawie którego można byłoby zweryfikować informację o zakończeniu pochówków w katakumbach. R. Dobrowolski stwierdził, że ostatnią osobą pochowaną w katakumbach był biskup Leon Ludwik Jaworowski, zmarły w 1833 r., powołując się w tym zakresie na pracę N. Dałmatowa – por. R. Dobrowolski, *Opat supraski biskup Leon Ludwik Jaworowski*, Supraśl 2003, s. 108. W tej samej publikacji autor zauważył jednak, że „obecnie nie ma nawet jego grobu" (s. 116), nie przytaczając jednocześnie żadnego źródła potwierdzającego złożenie zwłok biskupa Jaworowskiego w supraskich katakumbach. Tezę tę powtórzył następnie w: tenże, „Katakumby", [w:] *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004, przyp. 14. W świetle zasad krytyki źródeł brak wskazania źródła pierwotnego nie pozwala uznać tej informacji za udowodnioną. Nieobecność zachowanego grobu również nie stanowi dowodu miejsca pochówku.

19 N. Dalmatov, *Супрасльский Благовещенский монастырь* … s. 337–340.

20 W niszach i przy szczątkach nie natrafiono na żadne materialne pozostałości, które umożliwiłyby identyfikację pochowanej osoby.

21 N. Dalmatov, *Супрасльский Благовещенский монастырь*…, s. 73. Matwiej Ioanowicz z Toropca, znany jako Mateusz Dziesiąty, był pisarzem i kopistą. W Wilnie, a następnie w Supraślu sporządził monumentalny rękopis biblijny, określany w literaturze jako *Biblia supraska* lub *Rękopis Mateusza Dziesiątego*, należący do najcenniejszych zabytków piśmiennictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego początku XVI w. S. Temčin, *Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого княжества Литовского*, [w:] *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*, red. U. Pawluczuk, Białystok

2010, s. 27–35; A. Mironowicz, *Mateusz Iwanowicz Dziesiąty – pisarz, kopista, teolog*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2026, t. 126, s. 289–308. Pochówek ten znajdował się w południowej części wschodniej lub zachodniej ściany katakumb. Odczytując fragment tekstu: „po prawej stronie od południa", należy mieć na uwadze, że pierwotne wejście do katakumb znajdowało się w centralnej części ściany zachodniej. Szczegółowa informacja o pochówku w katakumbach Matwieja Ioanowicza Toropca jest niestety odosobniona. Prace Mikołaja Ratkiewicza i M. Dałmatowa wymieniają wprawdzie pochowanych tu: archimandrytę Sergiusza Kimbara i opata Leona Jaworowskiego, ale nie czynią tego w tak precyzyjny sposób (N. Ratkevich, *Летопись Супрасльской лавры, археографический сборник документов по истории юго-западной России*, t. 9, Wilno 1870, s. 57; N. Dalmatov, *Супрасльский Благовещенский монастырь…*, s. 63, 392). Kronika spisana przez Mikołaja Ratkiewicza podaje też przy części supraskich archimandrytów ogólną informację o tym, że pochowano ich w Supraślu (N. Ratkevich, *Летопись Супрасльской лавры…*, s. 75–76, 88, 95, 176, 224). Jako źródła informacji o osobach pochowanych w katakumbach nie należy traktować Pominnika Monasteru Supraskiego, którego pełną krytyczną edycję źródłową opublikował A. Mironowicz (A. Mironowicz, *Subotnik ili Pominnik Monasteru Supraskiego*, Białystok 2015). Jest to księga zawierająca spis osób, za które modlili się suprascy mnisi, co nie jest jednoznaczne z tym, że osoby te musiały być pochowane na terenie klasztoru. Przypuszczenie takie można wysunąć jedynie w przypadku mnichów supraskich wymienionych w *Pominniku*.

22 Przesłanką wskazującą pośrednio na to, że pochówki składano w katakumbach niemal do czasu samej ewakuacji, jest stan zachowania szczątków ludzkich w dwóch niszach grzebalnych. Tkanka miękka na tych szczątkach nie uległa całkowitemu rozkładowi. Nie nosiły one również śladów białej substancji, najprawdopodobniej wapna. Ślady takie były często rejestrowane na szkieletach ludzkich z innych nisz i świadczyły najprawdopodobniej o wapnowaniu zwłok w celach sanitarnych. Ostateczne wyjaśnienie tej kwestii wymaga przeprowadzenia analizy chemicznej próbek tej substancji.

23 Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie, Teki Glinki, teka 272, k. 21.

24 K. Modrzewska, *Z badań przeszłości Białostocczyzny…*, s. 3.

25 Tamże.

26 Pismo Białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych…

27 Kopie tekstów J. Garstki opublikowanych w „Gazecie Białostockiej" z 1973 r. w archiwum Wojciecha Załęskiego w zbiorach Collegium Suprasliense, segregator: *Katakumby*, karty niepaginowane.

28 ATPS, I. Małofiejew, *Katakumby…*; ATPS, Ż. Król, Katakumby, Supraśl. Opinia o stanie technicznym. Projekt koncepcji zabezpieczenia katakumb, PP Pracownie Konserwacji Zabytków, Kierownictwo Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, mps.

29 ATPS, I. Małofiejew, *Katakumby…*, s. 2.

30 ATPS, Ż. Król, Katakumby, Supraśl. Opinia o stanie technicznym…, s. 2.

31 Archiwum WUOZ w Białymstoku, segregator Supraśl-Katakumby C-6, Z. Skrok, T. Wilde, Sprawozdanie z prac archeologiczno-inwentaryzatorskich krypty grzebalnej klasztoru pobazyliańskiego w Supraślu, mps, karty niepaginowane; K. Piasecki, „Analiza antropologiczna czaszek ludzkich pochodzących z krypty poklasztornej w Supraślu", Warszawa 1984, mps.

32 Z. Skrok, T. Wilde, Sprawozdanie z prac…

33 Informacja ustna T. Wildego.

34 Z. Skrok, T. Wilde, Sprawozdanie z prac…

35 Tamże.

36 R. Dobrowolski, *Katakumby…*, s. 88.

37 AWUOZ w Białymstoku, Pismo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku do Zarządu Miasta i Gminy Supraśl z dn. 9.06.2000, znak: ZN-431/15/2000, Wydział Rejestru i Dokumentacji, RD.S134.1.58 A, …, T. 3, 1999–2004, karty niepaginowane.

38 Informacja ustna T. Ołdytowskiego. Wbrew obiegowym opiniom zawalenie się tej części stropu katakumb nie było skutkiem zdjęcia z niego płaszcza ziemnego podczas prac przeprowadzonych w 1984 r. Płaszcz ten zapadł się do wnętrza budowli wraz ze sklepieniem i został wydobyty z niej podczas odgruzowania w 2013 r.

39 Informacja ustna T. Ołdytowskiego.

[40] AWUOZ w Białymstoku, Pismo z dn. 27.11.2000 r. Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków …; kopia pisma z dn. 21.06.2000 r., znak: ZN – 407–3/2000, skierowanego przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do Zarządu Miasta i Gminy Supraśl z nakazem natychmiastowego wstrzymania wszelkich robót prowadzonych na katakumbach, Archiwum Wojciecha Załęskiego…, segregator: Katakumby, karty niepaginowane.

[41] WUOZ w Białymstoku, Pismo z dn. 27.11.2000 r. Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków …, Wydział Rejestru i Dokumentacji, RD.S134.1.58 A, …, t. 3, 1999–2004, karty niepaginowane; kopia pisma z dn. 21.06.2000 r., znak: ZN– 407–3/2000, skierowanego przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do Zarządu Miasta i Gminy Supraśl z nakazem natychmiastowego wstrzymania wszelkich robót prowadzonych na katakumbach, Archiwum Wojciecha Załęskiego …, segregator: Katakumby, karty niepaginowane.

[42] Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003 nr 162, poz. 1568.

[43] AWUOZ w Białymstoku, Karta Cmentarza nr 0427, segregator: Supraśl-Katakumby C-6, karty niepaginowane. Treść karty nie wnosi istotnych informacji o katakumbach. Przynależność wyznaniową cmentarza ograniczono do „unickiej". Zawiera błędne informacje o pochowanych, skorygowane później pismem odręcznym. Strona ilustracyjna została ograniczona do szkicu lokalizacyjnego i jednej fotografii widoku ogólnego ukazującej drzewa. W dokumentacji brak jest charakterystyki tego drzewostanu.

[44] Pismo z dn. 29.12.2000 r. Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do Zastępcy Dyrektora Departamentu Wyznań Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Wydział Rejestru i Dokumentacji, RD.S134.1.58 A, …, T. 3, 1999–2004, karty niepaginowane.

[45] ATPS, I. Małofiejew, *Katakumby…*; ATPS, E. Bończak-Kucharczyk, Katakumby, Supraśl, ul. Czyliczańska. Projekt techniczny zieleni z kosztorysem, Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, nr zlec 27/B/75, mps, 1977; taż, Katakumby, Supraśl, ul. Czyliczańska. Projekt techniczny ukształtowania terenu z kosztorysem, Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie, Pracownia Projektowa w Białymstoku, nr zlec 27/B/75, mps, 1977.

[46] AWUOZ w Białymstoku, M. Karczewski, „Supraśl st. 4, gm. loco, woj. podlaskie. Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z badaniami architektonicznymi w kryptach grzebalnych – katakumbach oraz terenie przyległym do katakumb (22.08–31.10.2013)", mps, s. 12. Hipoteza o istnieniu tunelu łączącego katakumby z klasztorem została zweryfikowana negatywnie podczas badań archeologicznych prowadzonych w 2024 r. Odsłonięto wówczas zewnętrzne lico północnej ściany katakumb z zamurowanym przebiciem wtórnego wejścia oraz zasypisko wykopu budowlanego z czasów M. Dałmatowa.

The Supraśl Catacombs in the 20th and Early 21st Centuries: Use, Deterioration, Research, and Conservation of the Monument

The article discusses the history of the catacombs of the Supraśl Monastery of the Annunciation of the Most Holy Mother of God in the 20th and at the beginning of the 21st century, presenting them as a unique Gothic sepulchral monument of the former borderland of the Crown of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania. The catacombs, used from the 16th century as a burial place for monks and founders of the monastery, remained outside systematic conservation care for a significant part of the 20th century.

The analysis of historical sources, conservation documentation, press accounts and the results of archaeological research makes it possible to reconstruct the process of the gradual degradation of the structure after the monastery was abandoned. In the interwar period, the catacombs had already been partially

looted, and after the Second World War they became a place of further destruction, profanation of burials and incidental use. An important episode was the acquisition in 1952 of human bones from the catacombs for the teaching needs of the Medical Academy in Białystok.

Documentation and conservation activities were undertaken only in the 1970s, when architectural inventorying revealed the very poor technical condition of the structure. The archaeological and architectural investigations of 1984 did not lead to the permanent protection of the monument, and soon afterwards a substantial part of the vault collapsed. Only the recovery of the catacombs by the monastery in 2005, the clearing and research works of 2013, and the activities of 2024–2025 made it possible to secure them in the form of a permanent ruin.

The results of the most recent research made it possible to verify earlier findings concerning the history of the structure. They indicate that the catacombs were renovated and partially rebuilt at the end of the 19th century, most probably during the time of Archimandrite Nikolai Dalmatov, and that their sepulchral use may have continued until the evacuation of the monastery in 1915. The article emphasises the significance of confronting written sources with archaeological data and points to the exceptional historical, religious and scientific value of the Supraśl catacombs, confirmed by the recognition of the monastery complex as a Monument of History in 2023.